

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

Democratie in kinderschoenen

Twee referenda:
Nederlanders stemmen over
hun eerste grondwet
1797-1798

Jos de Jong

© J.de Jong

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Omslag en omslagontwerp: Studio Maud van Rossum, Amsterdam

Afbeelding omslag: Prent van Petrus Groenia: *'Optocht en verdere plechtigheid op het aannemen der Staatsregeling van het Bataafsche Volk op 19 mei 1798 in Leeuwarden.'* (Historisch Centrum Leeuwarden)

Druk: Ipskamp Printing, Enschede

Van dit proefschrift verschijnt een handelseditie bij Uitgeverij Vantilt, Nijmegen onder de titel *Democratie in kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet.*

ISBN: 978 94 6004 398 7
NUR: 688

Democratie in kinderschoenen

Twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet

1797 - 1798

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus Prof. mr. C.J.J.M. Stolker

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op woensdag 21 november 2018

klokke 16.15 uur

door

Joseph de Jong

geboren te Dongen

in 1954

Promotiecommissie:

Promotoren: Prof. dr. J.J.M. van Holsteijn
Prof. dr. J.Th.J. van den Berg

Overige leden: Prof. dr. G.A. Irwin, Universiteit Leiden
Prof. dr. F.C.J. Ketelaar, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. R.A. Koole, Universiteit Leiden
Dr. J. Oddens, Universiteit Leiden
Prof. dr. N.C.F. van Sas, Universiteit van Amsterdam

Inhoud

Inhoud	7
Lijst van kaarten	11
Lijst van tabellen	11
Lijst van diagrammen	13
Lijst van bijlagen	13
Lijst van afkortingen.....	13
PROLOOG	15
HOOFDSTUK 1	23
INLEIDING	23
§ 1 Literatuuronderzoek: onbemind maakt onbekend.....	24
§ 2 Archiefonderzoek: verzamelen van gegevens over de uitslagen.....	28
§ 3 Uitslagenonderzoek: de onderzoeksvraag.....	35
§ 4 Historisch onderzoek: beschrijving van de context.....	39
HOOFDSTUK 2	43
‘OM DOOR HET VOLK TE WORDEN ONDERZOGT EN GOED- OF AFGEKEURD.....’	43
§ 1 Een nieuw verschijnsel: een geschreven grondwet	45
§ 2 Het referendum-idee wordt geïntroduceerd	52
§ 3 Het referendum-idee krijgt vorm.....	55
§ 4 Fase één: de totstandkoming van het eerste ontwerp van grondwet	62
§ 5 Fase twee: opnieuw een grondwet schrijven?	71
§ 6 Fase drie: een grondwet schrijven na een parlementaire omwenteling.....	77
HOOFDSTUK 3	89
‘OM ELK, IN ZYNE GRONDVERGADERING, ZYNE BESLISSENDE STEM UIT TE BRENGEN ...’	89
§ 1 De eisen voor het stemrecht	89
§ 2 De introductie van de grondvergadering	99
§ 3 Een systeem van grondvergaderingen	103

§ 4 De grondvergaderingen in werking brengen.....	115
§ 5 De gang van zaken in de grondvergaderingen	124
§ 6 Intermezzo: het aantal stemgerechtigden	128
HOOFDSTUK 4	137
‘ZIET HIER EEN ONTWERP VAN CONSTITUTIE...’	137
§ 1 ‘Nationaliter of provincialiter’: het debat over het vaststellen van de einduitslag... ..	138
§ 2 De Nationale Vergadering besluit over het referendum.....	143
§ 3 Een grondwet drukken en verspreiden	150
§ 4 Campagnekoorts?	157
§ 5 Het oproepen van de stemgerechtigde burger	166
§ 6 Stemmen: mondeling of schriftelijk, open of geheim?	171
§ 7 De uitslag.....	177
HOOFDSTUK 5	193
‘EEN VRIJE UITSPRAAK TOT AANNEEMING.....’	193
§ 1 De Constituerende Vergadering besluit over het referendum	194
§ 2 De trap van bovenaf schoonvegen: het Uitvoerend Bewind aan de slag.	201
§ 3 Opnieuw een grondwet drukken en verspreiden	212
§ 4 De zuivering van de grondvergaderingen	220
§ 5 De ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’	229
§ 6 Intermezzo: de stemming bij leger en marine	236
§ 7 De uitslag.....	241
HOOFDSTUK 6	257
‘STOFFE TOT EENIGE BESPIEGELINGEN’	257
§ 1 De uitslag per 500 inwoners	259
§ 2 De opkomst	264
§ 3 De opkomst in negen provincies vergeleken.....	270
§ 4 Het referendum van 1797: de uitslag opnieuw in kaart	284
§ 6 Opkomst en uitslagen vergelijken: samenhangen zoeken.....	297
§ 7 Intermezzo: <i>analfabete</i> stembevoegde burgers	302
HOOFDSTUK 7	315
‘EEN GEZUIVERDE STEMMING?’	315

§ 1 Zuivering en opkomst: de aanpak van de analyse.....	316
§ 2 De opkomst en uitslag in Holland.....	322
§ 3 De binnenring rondom Holland: Zeeland, Friesland en Utrecht.....	330
§ 4 De buitenring rondom Holland: Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland.....	343
§ 5 De ultieme periferie: Bataafs-Brabant.....	354
HOOFDSTUK 8	367
‘VOORNAAME REDENEN EN MOTIVEN....?’	367
§ 1 Ecologisch onderzoek	369
§ 2 Stad versus platteland.....	375
§ 3 Katholiek versus protestant	385
§ 4 Motieven van katholieken	390
§ 5 Motieven van hervormd-gereformeerden.....	394
§ 6 Religie en stad versus religie en platteland	401
HOOFDSTUK 9	419
‘BATAVEN!: THANDS IS DE LUISTERRIJKE DAG GEBOOREN...’	419
§ 1 Een feest organiseren	420
§ 2 Het ‘twee-derde’ besluit en de omwenteling van 12 juni 1798.....	424
§ 3 De afwikkeling van de zuivering	429
§ 4 Het lot van de Staatsregeling 1798.....	435
CONCLUSIES EN NABESCHOUWING	439
ARCHIEVEN	455
GEDRUKTE BRONNEN.....	463
GERAADPLEEGDE LITERATUUR.....	469
INTERNET-BRONNEN.....	490
BIJLAGE 1	491
VERANTWOORDING VAN HET ARCHIEFONDERZOEK.....	491
§ 1 Archiefonderzoek als onderzoeksstrategie.....	491
§ 2 Het begrip archief.....	492
§ 3 Integriteit en authenticiteit	494
§ 4 Bronnenpublicaties.....	494

§ 5 Archief en context	495
§ 6 Een contextmodel voor archiefonderzoek	496
BIJLAGE 2	499
VERANTWOORDING VAN HET KAARTONTWERP	499
§ 1 Kaartontwerp	499
§ 2 Werkwijze	501
§ 3 Resultaten	502
BIJLAGE 3	503
SELECTIE VAN UITSLAGEN BIJ HET LEGER 23 APRIL 1798.....	503
BIJLAGE 4	504
VERANTWOORDING VAN DE SELECTIE VAN 102 STEDEN.....	504
ABSTRACT	511
CURRICULUM VITAE	523
DANKWOORD	525
KATERN MET AFBEELDINGEN.....	527

Lijst van kaarten

Kaart 1: Uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

Kaart 2: Uitslag van het referendum van 23 april 1798

Kaart 3: Referendum 1797: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 4: Referendum 1798: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 5: Referendum 1797: de ja-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 6: Referendum 1797: de nee-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 7: Referendum 1798: de ja-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 8: Referendum 1797: de nee-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Lijst van tabellen

Tabel 2.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 29 november 1796

Tabel 2.2: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 2 december 1796

Tabel 2.3: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 20 januari 1797

Tabel 3.1: Resultaten van de volkstelling 1795-1796.

Tabel 3.2: Schatting van het aantal apparente stemgerechtigden in 1801/1802

Tabel 4.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 11 maart 1797

Tabel 4.2: De officieel gepubliceerde uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

Tabel 4.3: De feitelijke uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

Tabel 4.4: Referendum 1797: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

Tabel 4.5: Referendum 1797: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten.

Tabel 5.1: De officiële uitslag van het referendum van 23 april 1798

Tabel 5.2: De feitelijke uitslag van het referendum van 23 april 1798

Tabel 5.3: Referendum 1798: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

Tabel 5.4: Referendum 1798: opkomst van de stemgerechtigden die de verklaring hebben afgelegd

Tabel 5.5: Referendum 1798: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten

Tabel 6.1: De opkomst en de uitslag van de referenda in 1797 en 1798 per 500 inwoners.

Tabel 6.2: De opkomst in 1797 en 1798: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.3: De vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798: stijging of daling

Tabel 6.4a: De *ja*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.4b: De *nee*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.5: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

Tabel 6.6: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

Tabel 6.7a: De *ja*-stemmen in 1798: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.7b: De *nee*-stemmen in 1798: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.8: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1798 per 500 inwoners

Tabel 6.9: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1798 per 500 inwoners

Tabel 6.10: De samenhang van de opkomst in 1797 en de opkomst in 1798

Tabel 6.11: De samenhang van het aantal *nee*-stemmen in 1797 en het aantal *ja*-stemmen in 1798

Tabel 6.12: De top-10 plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797: vergelijking van de opkomst in 1797 met de opkomst in 1798.

Tabel 6.13a: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Bataafs-Brabant.

Tabel 6.13b: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland (platteland).

Tabel 6.13c: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland (steden)

Tabel 6.13d: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (steden)

Tabel 6.13e: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (platteland)

Tabel 7.1: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 7.2a: Amsterdam en Rotterdam. De opkomst in absolute cijfers.

Tabel 7.2b: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, in absolute cijfers.

Tabel 7.2c: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, per 500 inwoners

Tabel 7.3: Zeeland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners.

Tabel 7.4: Friesland: de vergelijking van de opkomst in regio's per 500 inwoners.

Tabel 7.5: Friesland: de opkomst in 1798 van stembevoegde burgers die de verklaring hebben afgelegd.

Tabel 7.6: Groningen: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 7.7: Overijssel: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 7.8: Gelderland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in regio's per 500 inwoners

Tabel 7.9: Bataafs-Brabant: de opkomst en de uitslag in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 8.1: Aantal tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen december 1796 en januari 1797 ter ondersteuning van één en ondeelbaar

Tabel 8.2: Aantal rekest en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 5 april en 16 mei 1797 ter ondersteuning van artikel 108, Reglement zodat de stemmen 'nationaliter' zouden worden geteld.

Tabel 8.3: Aantal rekest en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 21 december 1797 en 26 januari 1798 ter ondersteuning van de verklaring van de 43 representanten in de Haagsche Courant

Tabel 8.4: Bataafse Republiek. Stad en platteland: verdeling van het aantal inwoners

Tabel 8.5: Bataafse Republiek: Stad en platteland. De opkomst en uitslag per 500 inwoners

Tabel 8.6: Bataafse Republiek. Stad en platteland. Het aandeel stedelijke en plattelands inwoners als percentage van het totaal aantal inwoners per provincie

Tabel 8.7: Bataafse Republiek. Stad en platteland. De uitslag per 500 inwoners in provincies

Tabel 8.8: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Verdeling van religieuze gezindten per provincie

Tabel 8.9a: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken

Tabel 8.9: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken in provincies met een gemengde samenstelling

Tabel 8.10: Overijssel. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken, uitgesplitst naar de drie kwartieren

Tabel 8.11: Gelderland. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken, uitgesplitst naat de drie kwartieren

Tabel 8.12: Bataafse Republiek. 102 steden. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

Tabel 8.13: Bataafse Republiek. 846 dorpen en plattelandsdistricten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

Tabel 8.14 Bataafse Republiek.Het (homogeen) katholieke platteland met de kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden.

Tabel 8.15 Bataafse Republiek.Het (homogeen) hervormd-gereformeerde platteland met de kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden.

Tabel 8.16 Holland. Het religieus-gemengde platteland met de kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden.

Lijst van diagrammen

Figuur 6.1 Bataafse Republiek. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.2 Holland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.3 Zeeland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.4 Friesland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.5 Utrecht. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.6 Groningen. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.7 Drenthe. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.8 Overijssel. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.9 Gelderland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.10 Bataafs-Brabant. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 7.1 Bataafse Republiek. Opkomst 1798. Stijging of daling ten opzichte van 1797.

Lijst van bijlagen

Bijlage 1: Verantwoording van het archiefonderzoek.

Bijlage 2: Verantwoording van het kaartontwerp.

Bijlage 2: Selectie van uitslagen bij het leger 23 april 1798.

Bijlage 4: De selectie van 102 steden.

Lijst van afkortingen

BHIC Brabants Historisch Informatie Centrum

HCO Historisch Centrum Overijssel

KB Koninklijke Bibliotheek

NA Nationaal Archief

RA Regionaal Archief

RHC Regionaal Historisch Centrum

SA Stadsarchief

PROLOOG

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werkte ik als archivaris op wat toen nog het Algemeen Rijksarchief heette, naast station Den Haag Centraal. In 1984 zwierf ik door één van de vele depots langs archieven uit de Bataafs-Franse tijd, die toen nog niet in dozen maar in portefeuilles waren opgeborgen. Op de ruggen daarvan stonden trefwoorden, jaartallen en inventarisnummers. Ik zag een opschrift dat mijn aandacht trok: ‘stemrecht, 1798’.¹ Onmiddellijk drongen zich vragen op. Hadden burgers in die periode stemrecht? Wat voor stemrecht was dat dan? Begon de strijd voor het algemeen kiesrecht niet vanaf 1848 om in 1917 te eindigen met het toekennen van algemeen stemrecht aan mannen en in 1919 aan vrouwen?

Ik opende portefeuilles vol akten. Bij het openvouwen kreeg ik lijsten in handen met een opmerkelijk provocatief opschrift: ‘ik verklaar mijnen onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijke bestuur, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid’. Daaronder stonden tientallen handtekeningen van tegenstanders van het ancien régime, het regeringssysteem van de Republiek dat in 1795 ten onder was gegaan.

Aan de omvang van de portefeuilles zag ik dat die politieke opinie niet beperkt kon zijn gebleven tot een dunne bovenlaag van regenten. Tientallen kruisjes bij namen van waarschijnlijk mannen die niet konden schrijven, versterkten dat idee. Hoeveel mensen durfden in een dorp of stad een dergelijke politieke verklaring met eigen hand te ondertekenen, zo vroeg ik mij af. Was daar moed voor nodig of gebeurde dat onder dwang en dreiging? Werd een handtekening uit vrije wil geplaatst of was het een vorm van aanpassing aan de sociale omgeving? Waren de ondertekenaars aanhangers van de ideeën van de Franse revolutie: revolutionairen? Of waren het democraten en was de verklaring een uiting van politiek idealisme? Ik knoopte alle linten en touwtjes weer dicht, plaatste de portefeuilles terug in de archiefkast en begon verder te lezen en te studeren in de vaste overtuiging bijzonder materiaal in handen te hebben gehad.

Ik nam het boek van Simon Schama ter hand, op dat moment de meest recente studie over de geschiedenis van Nederland in de periode 1780-1813, zonder evenwel door die kluwen van historische feiten en gebeurtenissen te worden geïnspireerd tot eigen onderzoek. Daarvoor was dit boek te omvattend en te overweldigend.² Ik bestudeerde het boek van De

¹ NA Den Haag. Archief *Departement van Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nrs. 185-194.

² Simon Schama, *Patriots and liberators*.

Wit, dat de lezer in een passieve rol dwingt van toeschouwer door een overmaat aan polemiëk.³ Ik las boeken van Colenbrander, Romein en Geyl en concludeerde dat onder historici grote verschillen van mening bestaan over deze periode van de geschiedenis van Nederland.⁴

Geen van hen kon veel waardering of begrip opbrengen voor de handelwijze van regenten, bestuurders of politici. Handlangers, meelopers en marionetten zijn gebruikelijke kwalificaties. Geen van deze schrijvers gaf richting voor de beantwoording van de vragen die ik mij had gesteld over de betekenis van de lijsten met handtekeningen van burgers onder de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’.

Mijn eerste stap was een onderzoek naar de verkiezingen van 1796 voor de Nationale Vergadering, het eerste Nederlandse parlement in moderne zin. Ik hoopte een beschrijving te geven van de opkomst, de uitslag, de kandidaten en de politieke stromingen. Het resultaat was echter teleurstellend, omdat slechts fragmenten van electorale activiteiten in archieven bewaard zijn gebleven. Een beschrijving van de politieke mening van stemgerechte burgers aan de hand van uitslagen bleek onmogelijk. Politieke partijen bestonden niet en parlementaire stromingen hadden zwakke schakels met politiek geïnteresseerde burgers. De regels van het (getrapte) kiesstelsel maakten het ambitieuze politici bijna onmogelijk om zich te presenteren, omdat een formele procedure voor kandidaatstelling ontbrak. Op zoek naar uitslagen in de gemeentearchieven van Rotterdam en Den Haag kwam ik wel in aanraking met wat ik relictien van verkiezingen zou willen noemen. In die archieven zaten oproepingsbiljetten, lijsten van stemmers, tellijsten en processen-verbaal van verkiezingen en referenda.⁵

Hoe organiseer je verkiezingen als nauwelijks voorbeelden bekend zijn? Hoe breng je fraaie filosofische opvattingen over volkssouvereiniteit, (representatieve) democratie en periodieke verkiezingen in praktijk? Alle middelen en procedures die wij heden ten dage kennen bij democratische verkiezingen, zijn ooit door geïnteresseerde burgers of ambtenaren, politici of academici bedacht en uitgetoet. De inrichting van een moderne democratie, waarbij burgers direct of indirect invloed uitoefenen op hun regering, heeft immers niet alleen een politiek-filosofische kant, betreft niet alleen wetgeving waarin spelregels voor verkiezingen zijn vastgelegd, maar is ook een kwestie van organisatie, politieke cultuur en

³ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848*.

⁴ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*; Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee; Een geschiedenis van het Nederlandse volk*; Geyl, *De geschiedenis van de Nederlandse stam*.

⁵ SA Rotterdam. Archief Oud-Archief stad Rotterdam 1340-1813, inv.nrs. 979-1001. Haags Gemeentearchief. Archief gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815, inv.nrs. 1177-1182.

mentaliteit. Iedereen die nu dagelijks via krant, televisie of internet het nieuws bijhoudt over verkiezingen in vele delen van de wereld, kan dat zien en lezen. Niets *lijkt* zo simpel als het uitbrengen van een stem onder de slogan ‘one man, one vote’, maar niets is zo gecompliceerd als de organisatie daarvan, de interpretatie en acceptatie van de uitslag. Achter die gewoonte en vanzelfsprekendheid over stemmen en kiezen in een gevestigde democratie ligt een bijzondere geschiedenis verscholen. Zou het met het bewaard gebleven materiaal mogelijk zijn om die vonk van de geschiedenis van democratie aan te wakkeren tot een vuurtje?

Er waren te weinig gegevens voorhanden om de mening van stemgerechtigde burgers bij verkiezingen voor de Nationale Vergadering in kaart te kunnen brengen, maar in de gemeentearchieven van Rotterdam en Den Haag kwam ik opnieuw in aanraking met omvangrijke registers met duizenden namen van burgers die de eed van onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijke bestuur, het federalisme en de regeringloosheid hadden ondertekend. Dezelfde soort van archiefstukken die ik had aangetroffen in het depot van het Nationaal Archief.⁶

Pas na intensieve studie slaagde ik erin om deze registers en lijsten in een historische context te plaatsen. De politieke opinie van grote groepen burgers zou ermee in kaart gebracht kunnen worden, zo was mijn idee. Daarbij bleken grote verschillen te bestaan tussen regio’s en grote steden, zonder dat ik daarvoor een verklaring had. Dat stimuleerde mij om nog meer gegevens te verzamelen. Teleurstellingen bleven daarbij niet uit. Zo omvangrijk als de archieven in Rotterdam en Den Haag zijn, met unieke details over referenda en verkiezingen, zo schaars zijn bijvoorbeeld de gegevens in het stadsarchief van Amsterdam. In 1802 had het gemeentebestuur aldaar namelijk besloten om ‘de Papieren, relatief de, van tijd tot tijd, gehouden Grond- en Kiezersvergaderingen welke niet meer van dienst kunnen zijn’ te vernietigen.⁷ In het West-Indisch Huis bevonden zich op dat moment zes kisten met rapporten en stemlijsten, enige riemen schrijfpapier, gesneden schrijfpennen en een aanzienlijke hoeveelheid stemkistjes.⁸ Dat materiaal werd in 1802 opgeruimd. Een beschrijving van de ontwikkeling van vroege democratie in één van de grootste steden in het Europa op het

⁶ SA Rotterdam. Archief *Oud-Archief stad Rotterdam 1340-1813*, inv.nrs. 998-1001. Haags Gemeentearchief. Archief *Gemeentebestuur 's-Gravenhage 1315-1815*, inv.nrs. 1180-1182. Afschriften van deze registers ontbreken in het Nationaal Archief.

⁷ SA Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 511: Notulen van het Intermediair Gemeente Bestuur, 5 februari 1802. *Dagblad van het Intermediair Gemeentebestuur*, Eerste Stuk, oktober 1801-maart 1802, 351-355.

⁸ Het West-Indisch Huis stond aan het Singel ongeveer op de plaats waar in 2018 een gebouw staat van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Het West-Indisch Huis werd in 1819 afgebroken.

grensvlak van de achttiende en negentiende eeuw was daarmee zo goed als onmogelijk geworden.

Het totale resultaat van mijn spitten, verzamelen en tellen bleek niet af te wijken van mijn eerste archiefonderzoek. Niet alleen van Amsterdam, maar van veel steden en dorpen zijn registers of lijsten niet bewaard gebleven. Soms zijn afschriften aanwezig in het Nationaal Archief, maar die collecties blijken verre van compleet. Met al die verbrokkelde gegevens in dozen (en computers) had ik restanten van een politieke opinie in handen, maar het was niet mogelijk om daarvan een enigszins volledig en coherent beeld te schetsen.

De registers en lijsten uit 1798 gaven mij een vluchtig gevoel van historische sensatie, vanaf de allereerste kennismaking in 1984. Door een essay van Tollebeek en Verschaffel over het ontstaan van dat gevoel en de rol die voorwerpen kunnen spelen om mensen het idee te geven direct in contact te komen met het verleden, begreep ik wat mij was overkomen.⁹ Die emotie werd gevoed door nader onderzoek en studie. Eric Ketelaar zou in zijn afscheidscollege als hoogleraar Archiefwetenschap in Amsterdam de spirituele connotaties rondom Huizinga's 'historische sensatie', waarover Tollebeek en Verschaffel hadden geschreven, impliciet verbreken door aandacht te vragen voor sociaalpsychologische inzichten rondom het toekennen van betekenis aan voorwerpen, in het bijzonder archiefstukken. 'In de *affective mode* schenkt iemand aandacht aan een object en selecteert het uit zijn omgeving. Daardoor komt als het ware psychische energie uit het object vrij – en daarmee betekenis'.¹⁰ Anders dan Ketelaar ben ik ervan overtuigd, dat die energie vrij komt uit het subject, de potentiële onderzoeker, en van doen heeft met zijn persoonlijke biografie. Door aan archiefstukken betekenis toe te kennen door die te onderzoeken en te plaatsen in een nieuwe context, kan bijzondere historische waarde worden toegekend en wetenschappelijke kennis worden ontwikkeld.

De registers en lijsten zijn niet of nauwelijks door historici gebruikt, waarschijnlijk ook om ideologische redenen.¹¹ Welhaast vanzelfsprekend, in een land waarin de grote meerderheid van de burgers gehecht is aan de monarchie, met een historische, samenbindende rol van stadhouders en koningen uit het huis van Oranje. Daarom kost het enige extra moeite en inspanning om aandacht te vragen voor een periode waarin die rol van het Oranjehuis niet door iedereen werd gedeeld en gewaardeerd. De historie van de Bataafse Republiek krijgt

⁹ Tollebeek en Verschaffel, *De vreugden van Houssaye*, 15-36.

¹⁰ Ketelaar, 'Levend archief', in: Waalwijk, Weterings (ed.), *Spreken is goud, Oraties en colleges van hoogleraren ... en de archivistiek*, 15-27.

¹¹ De Bruin heeft in zijn proefschrift over de stad Utrecht in de Bataafs-Franse tijd van deze registers gebruik gemaakt, zie *Burger op het kussen*, 120-125.

daardoor nauwelijks een plaats in het beeld dat is gecreëerd van de politieke geschiedenis van Nederland sinds de negentiende eeuw. In een vertoog over nationalisme is het met de geschiedenis van de Bataafse Republiek dan ook treurig gesteld: in 1795 ontstaan als gevolg van de inval van Franse revolutionaire troepen en daarna stapsgewijs ten onder gegaan, met als uiteindelijk resultaat in 1811 de opname in het Napoleontische Frankrijk. Aldus ontstond het beeld van een satellietstaat tegenover de trotse historie van het ontstaan van de Nederlandse staat in de zestiende eeuw. Bovendien een geschiedenis van economisch verval, nadat de Republiek in de Gouden Eeuw een hoofdrol had vervuld in de wereldeconomie.

Pas na de slag bij Waterloo en het Congres van Wenen in 1815 kreeg het Koninkrijk der Nederlanden een andere plaats in een gewijzigde constellatie van Europese staten. De politieke elite die in 1813 aan de macht kwam, had een verhaal over de geschiedenis van een onafhankelijke Nederlandse staat onder leiding van het Huis van Oranje nodig om de onderdanen van het koninkrijk te binden aan een nieuwe politieke realiteit. ‘Oranje Boven!.... De oude tijden keren weerom’, zo luidde de onafhankelijkheidsverklaring van 17 november 1813. Even leek het of de klok werd teruggedraaid.

Achter deze vermeende restauratie stond echter een eenheidsstaat, zoals die sinds 1795 in de steigers was gezet met een bureaucratie, ervaringen met wetten makende ministers, een parlement in statu nascendi, een professionele rechterlijke macht met gecodificeerde wetboeken, een functionerend belastingstelsel, de organisatie van de (genationaliseerde) publieke schuld, een onderwijswet die scholen onder publiek gezag had geplaatst, en een wet die het mogelijk maakte dienstplichtigen voor het leger op te roepen. Met als uitgangspunt de gelijkheid van alle burgers voor de wet.

De geschiedenis van de Bataafse Republiek zou integraal onderdeel gaan uitmaken van een vorm van negentiende-eeuws nationalisme, zoals die overal in Europa was ontstaan als reactie op de Napoleontische oorlogen.¹² Achttiende-eeuwse noties over republicanisme, geschreven constituties, volkssoevereiniteit, of verklaringen over de rechten van de mens en burger waren geschrapt; democratische idealen, die niet pasten in het herstel van de aristocratische en monarchistische orde in Europa na 1815.

De aanvaarding van democratie in Europa zou zich vanaf de Franse Revolutie voltrekken in golfbewegingen. Na een golf van democratisering kwam een terugslag, waarbij een aantal veranderingen werd teruggedraaid naar een niet of minder democratisch regime.¹³

¹² Leersen, *Vaderlandsliefde, hoorcollege over nationalisme en nationaal gevoel in Europa*.

¹³ Huntington, *The third wave: democratization in the late twentieth century*, 3-30.

Zo bezien heeft de Bataafse Republiek een geschiedenis die enige overeenkomst vertoont met de Republiek van Weimar of de Spaanse Republiek uit de jaren dertig. Geen regimes die toppunten waren van democratie allicht, maar die wel harde leerscholen waren in een overgangsstadium naar relatief stabiele parlementair-democratische regeringsvormen.

Het archiefonderzoek naar verkiezingen en referenda, grond- en kiezersvergaderingen, processen-verbaal en geloofsbrieven, verslagen van parlementaire debatten en stemregisters gaf mij aldus het gevoel op het spoor te zijn van overblijfselen van (vroeg) democratie. Hoe die sporen te begrijpen te beschrijven, en te plaatsen in een samenhangend verhaal? Ik kwam tot de eenvoudige, wellicht aanmatigende conclusie, dat van een gezaghebbende geschiedenis van democratie in Nederland geen sprake is. Zoals Jonathan Israël opmerkte: ‘...there exist scarcely any historical accounts that analyze and narrate the story of the origins and rise of modern equality, democracy, individual liberty, and freedom of thought in their intellectual, social, and political context.’¹⁴

Zo eenvoudig als ik mij door passie liet leiden in de zoektocht naar registers met de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, zo lang duurde het voordat ik de draad voor deze studie te pakken had. Door het archiefonderzoek was ik bijna achteloos aangelopen tegen referenda die in 1797 en 1798 waren gehouden om goedkeuring te vragen voor ontwerpen van een grondwet. Het onderzoek naar verkiezingen had mij al in aanraking gebracht met de Nationale Vergadering, die als belangrijkste taak bleek te hebben gehad een grondwet te ontwerpen, die aan stemgerechtigde burgers moest worden voorgelegd. Die burgers verwierpen in 1797 in een referendum het eerste ontwerp van grondwet om in 1798 in een nieuw referendum een tweede ontwerp te aanvaarden. Juist ter voorbereiding van dit tweede referendum hadden in april 1798 burgers hun handtekening geplaatst onder ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer van het stadhouderlijk bewind, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid’, de verklaring die ik in lijsten en registers had aangetroffen. Zo kon ik deze archiefstukken een plaats geven in een historisch verhaal.

Ik had een hoeveelheid (onvolledige) gegevens in handen over het aantal burgers dat in steden en dorpen in april 1798 bereid was een handtekening te plaatsen onder een politieke verklaring. Als deze lijsten en registers een onderdeel zijn van de voorbereiding van het tweede referendum, dan is het bijna een logische stap om op zoek te gaan naar de uitslagen van het referendum van 23 april 1798 en naar die van het eerste referendum van 8 augustus 1797.

¹⁴ Israël, *Revolution of the mind*, ix.

Aftastend begon ik een onderzoek in archieven naar lokale en regionale uitslagen, met aanvankelijk dezelfde resultaten als bij voorgaande onderzoeken: brokstukken. Tot mijn verrassing vond ik echter voldoende sporen, waarover later meer, die leidden naar een complete verzameling van gedetailleerde uitslagen. Vervolgens slaagde ik erin deze gegevens in kaart te brengen. Ik ontdekte contouren van een geografisch patroon die overeenkomsten vertoonden met de religiekaart van Nederland.¹⁵

Zo leek een beeld te ontstaan van een politieke opinie in Nederland in 1797 en 1798 aan de hand van referendumuitslagen. Het is deze opinie van grote groepen burgers die vervolgens centraal is komen staan in het onderzoek waarvan dit boek verslag doet.

Deze studie is in een bijzondere constellatie ontstaan. Het onderzoek is niet gestart in een academisch milieu, maar in een omgeving van archieven, in rechtstreekse aanraking met historische bronnen, zonder voorafgaande scherpe wetenschappelijke vraagstelling. Ik had en heb het voorrecht om het beroep van archivaris uit te oefenen, zodat ik zowel in niet-academische als academische kringen regelmatig mag uitleggen wat mijn dagelijks werk inhoudt. Daarover bestaan misvattingen. Archivarissen zijn bijvoorbeeld geen historici, zo min als bibliothecarissen romanschrijvers zijn. Rond 1900 is een scheiding ontstaan tussen de archivaris als beheerder van historische bronnen en de historicus als gebruiker daarvan. Archivarissen behoren dienstbaar te zijn aan onderzoekers, die door hun bemiddeling gebruik maken van archieven die aan hun zorgen zijn toevertrouwd.

Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de bijzondere mogelijkheid die het archivariaat biedt om rechtstreeks in aanraking te komen met bijzondere en onverwachte historische bronnen. Dat gaf inspiratie. Al het archiefonderzoek heb ik echter in eigen vrije tijd gedaan in studiezalen van archiefdiensten. Beroepsmatig had en heb ik mij niet met dit tijdvak beziggehouden. Deze studie naar de oorsprong van democratie was de zuurstof die ik nodig had om het dagelijks werk te kunnen doen in een tijd waarin onze beroepsgroep voor zware uitdagingen staat: enerzijds de voortgaande digitalisering en automatisering van gegevens en de zorg wat daarvan bewaard blijft voor toekomstig onderzoek, anderzijds de enorme overvloed aan documenten en gegevens die in de naoorlogse verzorgingsstaat zijn ontstaan en waaruit door middel van selectie keuzes moeten worden gemaakt. Archivarissen rekenen in strekkende meters en vatten samen in kilometers als zij toehoorders vertellen hoeveel archieven zij in beheer hebben. Gelukkig is een overstelpende hoeveelheid

¹⁵ Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 32, 44.

historische informatie bewaard gebleven, echter te weinig gebruikt voor onderzoek. Deze studie wil de mogelijkheden tonen van niet of nauwelijks gebruikte archieven en laten zien welke resultaten kunnen worden geboekt, zelfs als veel archiefmateriaal in de loop der eeuwen is verdwenen.

Wie het Nationaal Archief binnenkomt, wordt geconfronteerd met een citaat van Thorbecke: 'Openbaarheid, dat is de groote algemeene school van politieke opvoeding'. Een zin die treffend de relatie symboliseert tussen openbare archieven, wetenschappelijke geschiedschrijving en onafhankelijk academisch onderzoek, drie pijlers die een moderne democratie stutten. Ik hoop met de voorliggende studie deze idealen vorm en inhoud te geven door het verhaal te presenteren van twee achttiende-eeuwse referenda in de pioniersfase van democratie in Nederland. Kortom, democratie in kinderschoenen.